

---

**ДАВИДОВ П.Г.,**  
кандидат філософських наук,  
доцент, кафедра філософії  
та соціально-гуманітарних  
дисциплін, Донецький  
національний медичний  
університет  
ім. Максима Горького,  
м. Донецьк

## НАВЧАННЯ ЯК ТВОРЧИЙ ПРОЦЕС: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КРЕАТИВНОСТІ СТУДЕНТА

*Розкривається сутність поняття креативне навчання та шляхи і засоби розвитку пізнавальної творчості у професійній діяльності майбутнього спеціаліста. Аналізуються концепції вивчення психолого-педагогічних умов креативного мислення студентства та професіоналів, застосування інтерактивних методів навчання. Розглядається роль індивідуалом та групової самостійної навчально-дослідної роботи студентів у формуванні критичного мислення та науково-технічної творчості.*

**Ключові слова:** креативність, творчість, самостійна робота, інтерактивне навчання.

*Раскрывается сущность понятия креативное обучение пути и средства развития познавательного творчества в профессиональной деятельности будущего специалиста. Анализируются концепции изучения психолого-педагогических условий креативного мышления студентов и профессионалов, применение интерактивных методов обучения. Рассматривается роль индивидуальной и групповой самостоятельной учебно-исследовательской работы студентов в формировании критического мышления и научно-технического творчества.*

**Ключевые слова:** креативность, творчество, самостоятельная работа, интерактивное обучение.

*The essence of the notion of creative learning ways and means of developing cognitive creativity in professional activity of the future*

*specialists. Analyzes the concept of learning psycho-pedagogical conditions of creative thinking of students and professionals, the use of interactive teaching methods. Examines the role of individual and group self-educational-research work of students in creating kreationogo thinking and scientific-technical creativity.*

**Key words:** *creativity, independent work, interactive learning*

**Постановка проблеми.** Ситуація у сфері освіти, яка складалася на сьогодні характеризується швидкими змінами, пов'язаними з проникненням інтерактивних та інформаційних технологій у навчальний процес, а також із формуванням нової концепції неперервної освіти – «освіти через усе життя», яка обумовлена формуванням «суспільства знань». Ці зміни знаходять своє відображення у соціальній психології як окремого індивіду так і суспільства в цілому, адже освіта виступає провідним фактором соціалізації особистості.

**Актуальність дослідження.** В складних умовах входження України до європейського співтовариства суттєво зростає роль людини творчої та високоінтелектуальної як основи національного розвитку. Істотною рисою нової економіки є здобуття, створення і використання нових знань. Бо знання, та взагалі освіта, виступає у якості «товару». Як свідчить світова практика, інвестиції в людський капітал у економічно розвинених країнах забезпечує до 75% приросту національного багатства [1, 29].

Тому, сучасні соціокультурні та соціально-економічні перетворення у всіх сферах українського суспільства актуалізують проблему оновлення пріоритетів та привнесення нових змістів у процес підготовки студента у вищій школі. Мінливість сучасного світу зумовила посилення в системі вищої освіти культуротворчої і одночасно соціально-креативної складових освітнього процесу університету, які є основою формування соціально інтегрованої, соціально мобільної, соціально-креа-

тивної і успішної особистості.

Організація сучасної системи вищої освіти істотно змінює стратегічні орієнтири цілей (формування особистісних якостей, розвиток творчого потенціалу учня) і змісту (перехід до креативної освітньої парадигми, суб'єкт-суб'єктний характер особистісно орієнтованого освітнього процесу), розстановку пріоритетів і акцентів на формування соціальної креативності підростаючого покоління як найважливішого ресурсу продуктивного дій в умовах інноваційного розвитку суспільства.

**Аналіз останніх джерел.** В науці до теперішнього часу склалися певні теоретичні передумови, необхідні для постановки і вирішення проблеми дослідження: 1) феномен креативності розробляється як у пострадянській (СНД) (В.М. Дружинін, С.Д. Максименко, С.О. Мідник, В.Р. Риндак та ін), так і в зарубіжній (Дж. Гілфорд, К. Роджерс, Е. Торндайк, Е. Торренс та ін) науці; 2) соціальна креативність досліджується як здатність людини оперативно знаходити й ефективно застосовувати нестандартні творчі рішення ситуацій міжособистісної взаємодії (А.А. Попель); здатність до висування нових ідей і принципів (Е.Р. Григор'ян); процес перетворення соціальної ситуації і суб'єкта соціальної взаємодії (А.О. Банюхова, О.С. Шемеліна); здатність створювати нові соціальні світи, нові відносини (Т.В. Березіна); ланка функціонування соціальних здібностей обдарованої особистості (О.І. Власова); 3) концептуальні основи креативної педагогіки визначені в наукових розробках: К.Р. Кречетнікова, О.В. Моля-

ко (конструювання креативного освітнього середовища), Ю.Р. Круглова, В.Р. Риндак (проектування моделі креативного освітнього процесу); О.В. Морозова, Пуфаль-Струзік І.В., Чепелева Н.В. (концепція креативної психолого-педагогічної діяльності);

**Загальний стан розвитку проблеми.** Нажаль питання напрацювання ефективної психолого-педагогічної практики креативного навчання та застосування інтерактивних методів навчання у «традиційній», а також у медійній та дистанційній освіти на сьогодні залишилися ще недостатньо опрацьованими. Безумовно слід вказати останні дослідження вітчизняних та закордонних науковців Г.П. Бакулева, В.М. Мазур, Г.В. Онковича, О.І. Пометун [4; 5], та С.П. та О.С. Шевчуків [8] та ін.

**Постановка мети дослідження.** Метою роботи є узагальнення напрацювань психологічної науки та практичного педагогічного досвіду у сфері формування нової парадигми освітньої діяльності у вищій школі – креативної освіти у контексті освітньої парадигми – «освіта через усе життя» та технології «Освіта 2.0» а також застосування креативної педагогіки та інтерактивних технологій навчання.

Для реалізації даної мети необхідно розв'язати наступні завдання:

1. Проаналізувати психолого-педагогічні умови формування творчої (креативної) освіти у процесі вироблення й утвердження нової парадигми освіти в контексті загальної модернізації освітньої системи.

2. Дослідити вплив інтерактивних технологій на формування креативного фахівця як у навчанні так і самоосвіті особистості.

**Виклад основних положень дослідження.** Підґрунтям інтелектуального потенціалу кожного суспільства становить потенціал освітній, як найузагальнений показник реальних можливостей розвитку, які надаються йому саме освітою.

Слід відзначити, що сьогодні тен-

денції в педагогічній науці й практиці носять прагматичний характер, проте, ще практика радянської освіти показала необхідність звернення до особистого досвіду людини. Тому перед освітою постало завдання виховання креативної особистості, здатної до саморозвитку, самостійної професійної діяльності, до неперервної освіти, тобто спроможної повноцінно реалізувати себе на всіх етапах свого життя. Дійсно, суспільству потрібні висококваліфіковані професійно компетентні, креативно мислячі, а отже, – здатні приймати правильні рішення, спеціалісти, і впроваджують нові ефективні інтерактивні технології навчання зокрема й дистанційну (дискантну) та медіаосвіту. Безумовно, вони спонукають до пошуку нових організаційно-методичних засобів і технологій підвищення якості підготовки спеціалістів з урахуванням інтеграційних та трансформаційних процесів не тільки в освіті, а й у суспільстві, проте не змінюють саму традиційну педагогічну систему.

Тому, традиційна освіта, а тим більше вища професійна, до цих пір залишається фактологічною, вона є передачею студентам певних основ предметних знань, умінь і у край рідко, навичок, а також здійснює контроль за їх засвоєнням. Проте практично не формує креативних якостей особистості майбутнього фахівця.

Адже, прискорення темпу інформаційних процесів, збільшення рівня новизни і різноманіття в діяльності суспільства привели до кризи традиційну систему освіти. Вона освіта не справляється зі своїми завданнями – давати якісні знання, формувати відповідний світогляд, давати серйозну професійну підготовку (особливо зважаючи на проблему старіння знань, (за рік застаріває близько 5% професійних знань за 4 роки підготовки бакалавра – 20%). У таких умовах традиційний спосіб навчання є малопридатним.

Сьогодні потрібна не стільки зміна традиційних методів і освітніх підходів, скільки побудова нової ідеології

освітніх процесів і впровадження принципово нових особистісно-орієнтованих освітніх технологій.

Д.В. Ушаков доходить висновку, що: «Ні одна країна не може в дійсності дозволити собі марнувати таланти це було б марнуванням людських ресурсів, як не може вчасно не виявити інтелектуальний або будь-який інший потенціал» [7, с. 462]. Тому найбільш розвинуті країни з метою збереження потенційних талантів переходять від екстенсивної системи навчання – до інтенсивної, яка передбачає дві умови: 1) виявлення обдарованості не за досягненнями, а за потенціалом; 2) роботу з мотиваційно-потребнісною сферою обдарованої молоді.

Тому на теперішній час вже сформувалася нова концепція освіти, що отримала назву «Освіта 2.0», яка побудована на таких принципах особистісно-орієнтованого інтерактивного навчання, як суб'єктність, надмірність та співробітництво.

Принцип суб'єктності передбачає, що освітня діяльність здійснюється не лише за навчальними програмами, укладеними у відриві від студента. Зміст освіти у такому підході до навчання формується також і безпосередньо студентами.

Принцип надмірності полягає в насиченні освітнього простору носіями знання та наявності різноманітної літератури (не лише підручників), можливість роботи з експертами (не обов'язково з педагогами), з телекомунікаційними мережами (Інтернет, локальні електронні ресурси), організація предметно-практичної діяльності (робота з лабораторним устаткуванням, з артефактами культури, реальна продуктивна діяльність).

Принцип співробітництва в концепції Освіта 2.0. передбачає реальну рівноправність учасників освітнього процесу – студентів і викладачів (мова йде про викладача-лідера, фасилітатора, тренера).

Особливо важливою складовою впровадження особистісно-орієнто-

ваного інтерактивного навчання є наявність зворотного зв'язку, тобто моніторингу й оцінювання. Моніторинг навчання полягає у відстеженні змін у діяльності груп і кожного студента на заняттях, а також розгляд результатів навчання, тобто змін у знаннях, стосунках, думках і поведженні учасників в процесі навчання та по закінченню навчального курсу (тобто моніторинг процесу і результату)

Провідними елементами формування майбутніх фахівців, які пронизують усю систему освіти (дошкільна – загальноосвітні заклади – професійні та вищі навчальні заклади – самовдосконалення), виступають самостійна робота та самоосвіта. Саме самостійна робота займає 2/3 навчального часу і від того, як вона організована і умотивована залежить успіх всього навчання. Тому, саме у самостійна творча діяльність студента – підґрунтя формування інтелектуального потенціалу як особистості, так і суспільства в цілому. У процесі творчої самостійної навчальної роботи та самоосвіти закладаються підвалини творчого пошуку та самореалізації особистості, розвитку інтелектуальної обдарованості людини.

Р. Стернберг та О. Григоренко зазначають, що подібно до того як у свій час суспільною вимогою до розвитку психіки дитини було «оволодіння навичкою читання», – так у наш час «щось подібне відбувається з психологічною функцією творчості: вона перестає бути справою одиниць» [6; 7, 187]. Назріла необхідність найширшого залучення творчого потенціалу людей в сучасне ділове суспільне життя, стверджує Е. де Боно. «Коли технологія інформація і компетентність є товаром найважливішою стає творчість [7, 90]». «Творчість сьогодні – не надмірність і не екзотика, вона – те, чого вимагає дух часу, дух наступаючих і прийдешніх змін, вона – дорога в майбутнє» [7, с. 94].

У цьому сенсі, нове в освіті бачиться нам у цілеспрямованому розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця. Існує думка, що, якщо людина

не розвиває дані йому природою творчі здібності, віна обкрадає себе. Готові знання, факти не сприяють прояву самостійності студентів, послаблюють їх внутрішню мотивацію і призводять до незатребуваності потенціалу особистості.

Реальність показує, що дуже велика кількість студентів виявляє повне невміння самостійно творчо мислити; вони не володіють цими навичками; їх думка позбавлена самостійності, і це зовсім не дивно, бо, за нашими підрахунками питома вага часу, що відводиться на творчість студентів у вузі, не перевищує 5 – 7%.

Саме тому, для реалізації системи креативної (творчої) освіти потрібні просунуті гуманітарні технології як виявлення, так і розвитку обдарованості. Психолого-педагогічні технології дадуть змогу застосувати найбільш ефективні інтерактивні та інформаційні технології. Застосування ж психологічних технологій дозволяють здійснити налаштування системи під індивідуальність, а також доповнити її необхідною роботою над особистістю обдарованої людини, її мотивацією і т.д.

Проте жодні технології і педагогічні інновації не будуть мати очікуваного ефекту якщо нестача мотивації творчої діяльності у навчанні студентської молоді стане «каменем спотикання». Тобто недостатньо тільки створити систему факторів які б спонукали, спрямовували та регулювали потребу до творчої діяльності, сформувати саму внутрішню потребу у особистості, а й створити умов її підтримки в умовах професійного навчання, щоб зовнішні фактори – «вбивці» креативності не звели на внівець усі сподівання сформувати «творчу особистість». Зокрема, Т.М. Амбіле наводить приклади основних зовнішніх факторів-«вбивць» креативності: 1) очікувана оцінка діяльності – фокусування уваги на тому, як буде оцінена робота; 2) спостереження – перебування під зовнішнім наглядом під час роботи; 3) «пов'язаність контрактом за нагороду» – фокусування ува-

ги на відчутній зовнішній нагороді; 4) змагання – зіткнення з ситуацією «виграв – програв» щодо інших людей; 5) обмеження вибору – усвідомлення наявності обмежень у виконанні роботи; 6) перебування у «атмосфері» фокусування на зовнішніх стимулах діяльності [7, 357].

Тому, провідне місце серед домінуючих мотивів у актуалізації навчального процесу належить пізнавальним, які характеризують інтерес студента до результатів своєї діяльності та є узагальненими, оскільки вони можуть бути пов'язані з широким колом більш особистих мотивів, задоволення яких опосередковане отриманим результатом від навчальної діяльності. Пізнавальний інтерес підсилює дію мотивів, пов'язаних з широкими соціальними факторами і рисами особистості студента та оптимально активізує їх психічну діяльність [2; 3; 6].

Психологічні дослідження наводять нам, відомості про обсяг запам'ятовування у навчальній діяльності: так після прослуховування лекції запам'ятовується 10% змісту викладеного матеріалу, при самостійному читанні – до 30%, при активному спостереженні – до 50%, при активній самостійній роботі – від 75% до 90%. З цього можна зробити висновок про те, що процес навчання повинен будуватися на основі активної, творчої, *самостійної* групової та індивідуальної діяльності з оволодіння певними знаннями, або здобуття певного досвіду.

Тому, проведений нами аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що більшість дослідників креативності доходять висновку, що вона (креативність) піддається розвитку.

Зокрема, ще Е. Торранс запропонував педагогічну модель, яка стимулює продуктивність творчої діяльності за допомогою методів, які відповідають наступним вимогам:

1. Збуджувати взаємодію інтелектуальних, вольових та емоційних функцій;
2. Забезпечувати «реалістичне» зі-

ткнення з проблемою», тобто «занурення у проблему», емоційне залучення дослідника;

3. Приводити до зіткнення протилежних понять, образів, ідей.

Крім того, психолог В.М. Дружинін зазначає, що креативність є властивістю, яка актуалізується лише тоді, коли це дозволяє навколишнє середовище. Тому, на його думку, для формування креативності необхідні наступні умови: 1) відсутність зразка регламентованої поведінки; 2) наявність позитивного зразка творчої поведінки; 3) створення умов для наслідування творчої поведінки; 4) соціальне підкріплення творчої поведінки.

На нашу думку, такі умови можуть бути створені в такому креативному освітньому середовищі, у якому освітня діяльність студента здійснюється у самостійному формуванні знань з широкого інформаційно-освітнього середовища із забезпеченням максимального ступеню індивідуалізації за рахунок широкого використання інформаційних та телекомунікаційних технологій. Таке середовище надає кожному студенту можливість (самостійно або у взаємодії з педагогом, який виступає у ролі старшого товариша, партнера) формування індивідуалізованої освітньої траєкторії. Зміст освіти, способи спілкування учня із знанням в освітньому середовищі повинні максимально підлаштовуватися під особливості конкретної людини, в напрямку врахування реальних психологічних механізмів інтелектуального розвитку особистості, когнітивного стилю і ментального досвіду кожного. Адже, чим більше і повніше особистість використовує можливості середовища, тим успішніше відбувається її вільний і активний саморозвиток: людина одночасно є продуктом і творцем свого середовища, яка йому дає фізичну основу для життя і робить можливим інтелектуальний, моральний, суспільний і духовний розвиток.

Як зазначає С.Д. Максименко: «Креативність – це природна властивість

особливості, яка існує з початку життя людини; це найвища форма активності особистості. Креативність – це така активність, яка втілюється в продуктах творчості. Завдяки креативності людина виражає себе, свій внутрішній світ, змінюючи його. Вона творить не тільки зовнішній світ, але й свій власний (внутрішній) [3, 4 – 49].

Креативне освітнє середовище має не тільки надавати можливість кожному студенту на кожному освітньому рівні розвинути вихідний творчий потенціал, а й (а це, на наш погляд, головне) пробудити потребу в подальшому самопізнанні, творчому саморозвитку, сформувані у людини об'єктивну самооцінку. Основними вимогами до креативного освітнього середовища є висока ступінь невизначеності та проблемності, безперервність і наступність, прийняття учня і включення його в активну освітню діяльність.

Як комунікативного компонента креативного освітнього середовища рекомендується використовувати інформаційні та телекомунікаційні технології. Актуальність використання інформаційних і телекомунікаційних технологій в освіті визначається наступними причинами: 1) виключно широкими можливостями інформаційних і телекомунікаційних технологій з індивідуалізації освіти; 2) підвищенням мотивації учнів при використанні інформаційних і телекомунікаційних технологій і посиленням емоційного фону освіти; 3) наданням широкого поля для активної самостійної діяльності учнів; 4) забезпеченням широкої зони контактів (потенціал – можливість спілкування через Інтернет з будь-якою людиною, незалежно від його просторового розташування і різниці часових поясів); 5) можливістю комплексного впливу на різні органи чуття; 6) високою наочністю представлення навчального матеріалу, що забезпечує можливість глибокого проникнення в сутність досліджуваних процесів і явищ; 7) все зростаючими інтерактивними можливостями інформаційних і телекомунікаційних

технологій; 8) доступністю інформаційних і телекомунікаційних технологій у зручний для учня час; багаторазовим прискоренням і скороченням маси рутинних операцій; 9) легкістю і звичністю організації ігрових форм навчання.

Тобто акцент у робиться на самостійному вивченні теоретичного матеріалу, його обговоренні та дискусіях у групі (мозковий штурм та інших методів інтерактивного навчання), аналізі певних реальних ситуацій (кейс-метод та інші), ділових візитах, розробці індивідуальних та групових проектів та інше.

Досвід показує, що коли вивчення нового матеріалу стає предметом активної пізнавальної діяльності самих студентів, він засвоюється набагато краще, а сам процес навчання сприяє розвитку інтелектуальних та творчих здібностей. Українські психологи провели психолого-педагогічне дослідження [2 – 5] пов'язані з проблемою ефективності педагогічних технологій, що застосовуються у навчальній діяльності у яких доводилася ефективність особисто орієнтованих форм навчання, які передбачають самостійне та творче опрацювання учебного матеріалу.

Про це засвідчить дослідження І.В. Зубрицької-Макоши, з 15 типових видів навчальної діяльності студенти визначили як найбільш ефективні у засвоєнні (оволодінні) навчальним матеріалом 7 технологій: 1) проведення експериментів; 2) обробка отриманих експериментальних даних; 3) розв'язання ситуаційних завдань; 4) проектування та виготовлення наочних посібників; 5) моделювання виробничих процесів; 6) виконання тестів; 7) складання тематичних кросвордів, ребусів, криптограм та ін, при чому три з яких найвище оцінювалися більшістю студентів, а саме: розв'язання ситуаційних задач, моделювання виробничих процесів, а також складання тематичних кросвордів та ребусів. Інші 8 технологій зокрема: 1) конспектування рекомендованої літератури; 2) робота з електронними

версіями лекцій; 3) підготовка письмових робіт; 4) практичні вправи; 5) розробка рефератів; 6) підготовка повідомлення чи виступу; 7) складання плану наукової статті (монографії); 8) підготовка тез, були визнані не надто ефективними [2, 263]. Тобто ці дослідження доводять, що студенти оцінюють ефективність завдання у залежності від того, який характер пізнавальної діяльності необхідний для його виконання; від того, чи забезпечує цей її характер можливість осмислити, творчо опрацювати, продумати навчальний матеріал.

У якості визначення інтерактивного навчання ми можемо запропонувати узагальнений визначення запозичене з праць О.І. Пометун – опанування певного досвіду у процесі, який характеризується високим рівнем активності, достатньою тривалістю навчальної діяльності, самостійною творчою роботою студентів, підвищеним рівнем мотивації та емоційності, постійною взаємодією групи та викладача [4; 5].

Отже можна виділити наступні характерні особливості інтерактивного навчання: 1) вимушена активізація мислення, тобто створення такої навчальної ситуації, коли студент змушений бути активним, незалежно від власного бажання; 2) тривале долучення студентів до специфічно організованого навчального процесу (ні в якому разі не епізодичне чи нетривале); 3) період часової активної діяльності кожного члена навчальної групи має бути співрозмірним з періодом викладача, щоб усі завдання викладача студенти повинні встигнути реалізувати (тобто часова активність студента = часовій активності викладача); 4) самостійне творче напрацювання рішення навчальною групою, мікрогрупами та в процесі виконання індивідуальних, підвищений ступінь мотивації та емоційності; 5) постійна взаємодія навчальної групи і викладача за допомогою прямих та зворотних зв'язків [5].

Усі методи інтерактивного навчання як імітаційні так і не імітаційні ґрунтуються на самостійній творчій діяльності

студента та стимулюють його пізнавальну та творчу активність.

Як справедливо зазначав В.А. Петровський: «Активність розуміється нами як властиве суб'єкту самостійна форма руху. Діяльність у цій новій якості – як активність за допомогою якої суб'єкт встановлює своє панування над світом і над самим собою – порівняно пізній продукт розвитку діяльнісних відносин суб'єкта специфічний для людини» [7, 298]. Що ж стосується творчості, то варто звернутися до думки С.Л. Рубінштейна: «Суб'єкт у своїх

діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється; він у них твориться і визначається [7, 153].

**Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.** Оскільки креативна освіта впроваджується в національні навчальні плани всіх держав, а також у систему додаткової, неформальної освіти й освіти впродовж усього життя людини, доцільно, щоб педагогічний загал України взяв участь у розробці цього перспективного напрямку.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовканич С., Цапок С. Демографічний чинник у системі розбудови інноваційного суспільства: загальноукраїнський та регіональний виміри // *Регіональна економіка*. – 2004. – № 1. – С. 24–34.
2. Зубрицька-Макота І.В. Застосування прийомів та методів активізації пізнавальної діяльності студентів (курсантів) у процесі навчання / І.В. Зубрицька-Макота // *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»* – Додаток 1 до Вип. 27, Том IX (42): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2012. – С. 260 – 266.
3. Максименко С.Д. Психолого-педагогічні умови розвитку особистісної активності в освітньому просторі: Моногр. / С.Д. Максименко [та ін.] // *Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. – К: ДП – «Інформаційно-аналітичне агентство». – 2008. – 420 с. – С 4 – 49.
4. Панченков А. Навчання в дії: як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивного навчання: Метод. посіб. / А. Панченков, О. Пометун, Т. Ремех. – К.: АПН., 2003. – 224 с.
5. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук. – метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко., За ред. О.І.Пометун. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – 256 с.
6. Пуфаль-Струзик И. Структурно-иерхическая модель творческой активности личности: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / Пуфаль-Струзик Ирена. – М., 2003. – 357 с.
7. Творчество: от биологических оснований к социальным и культурным феноменам / под ред. Д.В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 736 с. (научные школы ИП РАН).
8. Шевчук С.П., Шевчук О.С. Інтерактивне навчання в концепції сучасної вищої освіти / С.П. Шевчук, О.С. Шевчук // *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»* – Додаток I до вип. 27, том VIII (41): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2012. – 786 с. – С. 541 – 549.